ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ ТА БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.22

Д. В. Бараненко, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Розглянуто деякі аспекти питання спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України. Здійснено спробу аналізу співвідношення законодавчого та наукового визначення спеціального суб'єкта, формування його ознак та їх законодавче закріплення.

Ключові слова: визначення спеціального суб'єкта злочину, спеціальний суб'єкт злочину, ознака спеціального суб'єкта злочину, склад злочину, диспозиція статті.

Загальновідомо, що для вчинення злочину особа повинна мати ознаки суб'єкта як елемента складу злочину. Тобто, здатність саме фізичної особи виконати склад злочину, щонайменше, передбачає досягнення нею встановленого законом віку кримінальної відповідальності та наявність у неї психічного стану, відповідного критеріям формули осудності. Такі ознаки суб'єкта, як осудність і досягнення віку кримінальної відповідальності, властиві без винятку всім складам злочинів, тому, як відомо, законодавець у статтях Особливої частини їх не зазначає, фіксує, так би мовити, "за дужками", та закріплює в частині 1 ст. 18 КК України у Розділі IV "Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)" [1, 444]. Разом з тим, змістом Особливої частини КК України передбачається, що низку злочинів може скоїти лише особа, яка поряд з осудністю та досягненням мінімального віку кримінальної відповідальності, наділена й іншими юридичними властивостями, зазначеними в диспозиціях конкретних статей. Суб'єкт злочину, що характеризується додатковими, особливими, лише йому притаманними якостями, в юридичній літературі іменується *спеціальним суб'єктом злочину*, а склади злочинів, в яких передбачена відповідальність таких осіб — *складами з спеціальним суб'єктом злочину* [2, 7; 2, 8].

Кілька слів з історії питання. КК України 1960 року та Радянське кримінальне законодавство термін "спеціальний суб'єкт злочину" не використовували, і до вересня 2001 року ним оперувала лише доктрина вітчизняного кримінального права. Разом з тим, інститут спеціального суб'єкта злочину широко використовувався практично, з самого початку формування та розвитку Радянського кримінального права.

Так, про суб'єкт, підстави кримінальної відповідальності якого залежали від наявності чи відсутності в нього певних властивостей, мова йшла вже в перших законодавчих актах Радянської держави. Наприклад, Декрет РНК "Про робочий контроль" від 14 листопада 1917 року, в п. 10 встановлював для певних осіб — обраних для здійснення робочого контролю представників працівників та службовців, кримінальну відповідальність за зловживання, приховування майна,

© Д. В. Бараненко, 2003

неналежну підтримку порядку та дисципліни [3, 35]. Поряд з такими "службовими особами", як про "спеціальних суб'єктів" кримінальної відповідальності, йшлося тоді про військовослужбовців та про осіб, що мали певну професію або займалися певним визначеним родом діяльності. Мова про таких "*спеціальних суб'єктів*" йшла і в інших законодавчих актах [3, 34].

Але до кінця 50-х років при встановлені кола спеціальних суб'єктів злочину радянські криміналісти, можемо констатувати, **не конкретизували визначення цього поняття**, а тільки зазначали, що *деякі злочини може скоїти лише певна спеціальна особа* [2, 7]. Надалі, з розвитком теорії кримінального права визначення поняття *спеціального суб'єкта злочину* трактувалося більш вузько та, в основному, пов'язувалося з певною діяльністю особи.

Так, зазначалося, що фіксація законодавцем у кримінальному законі поняття *спеціальний суб'єкт злочину*, обумовлена специфікою окремих видів злочинів, вчинення яких можливе лише в зв'язку з певною визначеною діяльністю людей, в зв'язку з виконанням окремих обов'язків, покладених на них нормативними актами. Тому, встановлюючи кримінальну відповідальність за деякі злочини, законодавець, на відміну від усіх інших злочинів, передбачає в якості суб'єкта не будь-яку людину взагалі, здатну скоїти злочин, а лише людину, яка у відповідності до закону володіє особливими властивостями чи ознаками [4, 259]. Таке визначення сутності спеціального суб'єкта злочину не повністю відбивало і надалі ознаки, що його характеризують, ці ознаки акумулювалися доктриною кримінального права в різних узагальнюючих формулах, котрі хоча й пропонувалися законодавцю, все-таки *свого закріплення в Кримінальному кодексі не знаходили* [2; 3]. Тому, на нашу думку, саме тепер є особливо актуальною досліджувана нами проблема.

Чинний КК України в вітчизняному кримінальному законодавстві поняття *спеціального суб'єкта злочину* **фіксує вперше** та визначає його в частині 2 статті 18 Розділу IV КК України "Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)": "*Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа*" [1, 444].

Мета нашої статті: 1) ретельно проаналізувати визначення поняття; 2) детально висвітлити формування найсуттєвіших ознак спеціального суб'єкта; 3) встановити співвідношення законодавчого та наукового визначення спеціального суб'єкта. Саме такий аналіз певною мірою сприятиме обґрунтуванню та удосконаленню застосування кримінального закону щодо кваліфікації злочинів з спеціальним суб'єктом.

Проаналізуємо визначення. Слова "... фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин..." встановлюють, що спеціальний суб'єкт злочину в обов'язковому порядку повинен володіти й ознаками загального суб'єкта. Слова "особа, що вчинила... злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа" саме і визначають спеціальний суб'єкт — особу, що, крім ознак загального суб'єкта злочину, володіє й додатковими, лише їй притаманними властивостями, які передбачені диспозицією статті.

Якщо розглядати наведене визначення відокремлено, ізольовано від контексту, вбачається, що такі слова, як "... лише певна особа...", дозволяють відрізняти спеціальний суб'єкт від загального, але не дають змоги визначити критерії, які утворюють межу між цими поняттями, та не визначають критеріїв, які б дозволяли відрізняти спеціальних суб'єктів один від одного або типізувати їх ознаки.

Аналізуючи викладене, можна, на наш погляд, поставити запитання: "Чи є достатнім для оптимальної реалізації норм кримінального закону визначення спеціального суб'єкта злочину, закріплене в частині 2 ст. 18 КК України?".

Так, загальновідомо, що ознаки суб'єкта злочину формуються наукою

кримінального права та ґрунтуються на досягненнях психіатрії, соціології, біології та інших природних наук. Певні властивості особи, вибрані доктриною кримінального права (та "кристалізовані" у вигляді ознак загального суб'єкта злочину), законодавцем, як юридичну категорію, зафіксовано у кримінальному законі, який, у свою чергу, стає якісно іншим, офіційним джерелом тлумачення поняття суб'єкта злочину. Але, все-таки, основою законодавчого визначення суб'єкта злочину залишаються фундаментальні положення науки кримінального права про особу, що підлягає кримінальній відповідальності — *наукове визначення суб'єкта злочину*.

Із спеціальним суб'єктом злочину справа дещо інша. Законодавцем у Особливій частині КК України зафіксовано низку складів, які може виконати тільки особа, яка, *крім ознак загального суб'єкта злочину, володіє ще й іншими, лише їй притаманними ознаками*. Будь-яка інша особа, хай вона буде найбільш соціально зрілою та психічно здоровою, не володіючи такими особливостями, ні за яким бажанням не зможе вчинити такий злочин.

Яким чином у кримінальному законі формуються ознаки, що відмежовують загальний та спеціальний суб'єкт злочину?

Здається, спочатку їх визначає та пропонує законодавцю теж доктрина кримінального права. Але, як на нашу думку, при формуванні ознак спеціального суб'єкта злочину наука кримінального права, головним чином, спирається на досить відокремлені явища об'єктивної дійсності, що висуваються, переважно, необхідністю їх врегулювання нормами кримінального закону. Такими явищами, наприклад, є певна суспільно небезпечна поведінка службової особи, колишня злочинна діяльність особи, дія або бездіяльність особи в окремих випадках. При цьому, доктрина кримінального права *бере за основу ознаки загального суб'єкта, і лише конкретизує додаткові ознаки*, якими особі треба володіти для здатності вчинити визначений злочин. Надалі, якщо законодавець вважає за необхідне, такі додаткові ознаки фіксуються у кримінальному законі, який і стає їх *головним джерелом*.

Але, відомо, що спеціальний суб'єкт злочину, як термін та поняття, існує й за рамками кримінального закону, і його інститут використовувався на практиці раніше, ніж був законодавчо визначений. Так, КК України 1960 року не містив визначення спеціального суб'єкта злочину, і, одночасно, ряд диспозицій передбачав існування суб'єкта, який володіє додатковими, лише йому притаманними якостями, тільки завдяки яким особа могла виконати об'єктивну сторону складу злочину. Не викликає сумнівів, що на існування таких "певних осіб" — спеціальних суб'єктів злочину, конкретна вказівка в кримінальному законі вносить визначеність у практику правозастосування, дозволяє оперувати офіційною термінологією. У КК України такою вказівкою є *визначення спеціального суб'єкта* у частині 2 ст. 18.

Здається, до відповіді на поставлене запитання можна навести й аналогію з таким прикладом.

Так, Кримінально-процесуальним кодексом України передбачено, що притягнення особи до кримінальної відповідальності здійснюється шляхом пред'явлення їй обвинувачення, зміст якого викладається у, так би мовити, "головному процесуальному документі кримінальної справи" — постанові про притягнення як обвинуваченого. Враховуючи важливу роль постанови про притягнення як обвинуваченого, її змісту практичними працівниками приділяється досить велика увага. Ця постанова не тільки повинна відповідати нормам кримінального і кримінально-процесуального закону. Вона є "концентрованим відображенням" скоєного і повинна оптимально відповідати матеріалам кримінальної справи — мати внутрішню логіку, бути досить лаконічною та, разом з тим, вести мову про всі обставини, що мають значення для встановлення об'єктивної істини, посилатися тільки на доказані факти тощо. Невиправдане

розширення обсягу постанови про притягнення як обвинуваченого, невідповідність її змісту наявним доказам, утворює зайвий "баласт", що призводить до ускладнення судового розгляду кримінальної справи.

Але, в одному документі неможливо викласти всі обставини, що мають юридичне значення так, як потрібно для встановлення об'єктивної істини та доведення вини особи. Тому на судове слідство постанова про притягнення як обвинуваченого надається в "оболонці" — обвинувальному висновку, який, у свою чергу, містить інформацію про всі докази, на яких ґрунтується обвинувачення.

Дещо аналогічна ситуація і з визначенням *спеціального суб'єкта злочину* у чинному КК України.

Очевидно, що в **одному визначенні**, враховуючи всю різноманітність життя, **неможливо вказати всі вичерпні ознаки або критерії спеціального суб'єкта злочину**. Закріплення в одній формулі, навіть у дуже концентрованому вигляді, ознак спеціального суб'єкта, *призвело б до невиправданого збільшення обсягу правової норми*.

Підсумуємо. 1. З вищенаведеного можна дійти висновку, що **законодавче визначення спеціального суб'єкта необхідно розглядати та тлумачити в контексті з усіма** описаними в Особливій частині КК України **диспозиціями спеціальних складів злочину**. 2. В своїй сукупності зазначені диспозиції є своєрідною "оболонкою" до визначення спеціального суб'єкта злочину, яка, в свою чергу, і дає повне уявлення про його інститут за кримінальним правом України. 3. Разом з тим, кожна диспозиція злочину з спеціальним складом є й *певною вказівкою на окремі теоретичні положення* науки кримінального права, завдяки яким було законодавчо закріплено ту чи іншу спеціальну ознаку суб'єкта злочину.

Але *перед наукою кримінального права стоять дещо інші завдання*, ніж перед кримінальним законом. Вона є *системою кримінально-правових ідей та поглядів, теоретичних положень*, що відносяться до всіх проблем кримінального права та, як його основні інститути, вивчає злочин і покарання [6, 14]. Тому, за рамками кримінального закону та практики його застосування визначення спеціального суб'єкта злочину, що закріплене в частині 2 статті 18 КК України, недостатньо. **Наукове поняття спеціального суб'єкта злочину повинне відповідати практиці правозастосування, йти "в ногу" з життям та своєчасно пропонувати законодавцю нові, визначені практичною необхідністю, критерії ознак спеціального суб'єкта злочину** [5, 83 — 84].

1. Вищевикладене вказує на **необхідність подальших наукових напрацювань** проблеми спеціального суб'єкта злочину за новим кримінальним законодавством України. 2. Повне та ретельне **подальше дослідження** проблемного питання спеціального суб'єкта злочину з глибоким аналізом юридичної практики буде сприяти обґрунтованому тлумаченню його законодавчого визначення, правильному з'ясуванню його критеріїв. 3. А це, в свою чергу, буде закладатися в основу правильної та одноманітної кваліфікації злочинів з спеціальним суб'єктом, тобто сприятиме удосконаленню КК України і кваліфікованій практичній роботі юристів.

Література

1. Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — С. 442-528.

2. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. — Харьков: "Вища школа", 1989. — 104 с.

3. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. — Алма-Ата: Издательство "Наука" Казахской ССР, 1977. — 151 с.

4. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. — М.: Госюриздат, 1958., С. 96. — 259 с.

5. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України // Правова держава. — Одеса: Астропринт, — 2002. — №5. — С. 83 — 84.

6. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Е. Л. Стрельцова. — Харьков: ООО "Одиссей", 2002. — 672 с.

Д. В. Бараненко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПО УГОЛОВНОМУ ПРАВУ УКРАИНЫ

Рассмотрены некоторые аспекты вопроса специального субъекта преступления по уголовному праву Украины. Проанализировано соотношение законодательного и научного определения специального субъекта. Обоснована необходимость дальнейшего исследования формирования его признаков, их законодательного закрепления.

Ключевые слова: определение специального субъекта преступления, специальный субъект преступления, признак специального субъекта преступления, состав преступления, диспозиция статьи.